

مار سرخ گرگان در انتظار جهانی شدن

گزارش: مونا قاسمی

«سد اسکندر»، «مار سرخ» یا «دیوار گرگان»؛ این‌ها نام دومین دیوار دفاعی دنیا بعد از دیوار چین از نظر طول در آسیا است. گرچه بخش زیادی از این سازه ۲۰۰ کیلومتری که در شمال استان گلستان قرار گرفته و شرق استان را به غرب آن متصل کرده زیر خاک پنهان است، اما همچنان بقایای این اثر تاریخی نمایانگر هنر ایرانیان باستان است. عکس این دیوار برای نخستین بار توسط «اریک اشمیت» باستان‌شناس آمریکایی ثبت شد. آقای اشمیت که با هواپیمای خود در سالهای ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ از نقاط باستانی ایران عکاسی می‌کرد، در منطقه گرگان خط قرمز رنگی را روی زمین دید که از سمت دریای خزر به طرف کوه‌های گلیداغ امتداد دارد. او از این دیوار عکس گرفت و بعدها این عکس‌ها سندی برای تحقیقات باستان‌شناسان ایرانی و خارجی بر روی این دیوار شد.

بیشتر پژوهشگران و تاریخ‌نگاران بر این باورند انوشیروان ساسانی این دیوار را بنا نهاده، اما گردیزی در زین‌الخبر آغاز بنای آن را به یزدگرد اول و اتمام آن را به انوشیروان نسبت می‌دهد. مارکوآرت نیز در شهرستان‌های ایران به ساخت این دیوار توسط یزدگرد و بنای شهر دهستان توسط نرسی اشکانی و کمش تپه توسط آژی‌دهاک اشاره می‌کند، سعید نفیسی هم در تاریخ تمدن ایران ساسانی از تعمیر آن توسط مازیار فرمانروای طبرستان خبر می‌دهد. ابن اسفندیار، پدر تاریخ‌مآزندان و نویسنده کتاب تاریخ طبرستان و رابینو، نویسنده فرنگی دوره قاجاریه، در کتاب‌های خود احداث این دیوار را به فرخان بزرگ که از سلسله دابویگان تبرستان بود نامبرده‌اند.

در منابع تاریخی این اثر به نام‌های دیگر مانند «سد پیروز»، «سد اسکندر»، «سد انوشیروان»، «قزل‌آلان» و مار سرخ (به دلیل رنگ آجرهای آن) هم شناخته می‌شود.

دیوار تاریخی گرگان از شرق دریای خزر شروع شده و پس از عبور از ضلع شمالی «گرگان رود» و دشت‌های وسیع شهرستان‌های بندر ترکمن، آق‌قلا، گنبدکاووس و کلالة به کوه‌های «پیشکمر» در شرق استان گلستان ختم می‌شود.

همچنین این دیوار پس از عبور از روستاهای «چترکروک»، «سیاقلیق»، «عزیزآبادپاین»، «قره‌یسر»، «صخره‌های گرگز»، «گرگاندوز»، «زاوپاین» و دره‌ای به همین نام به صخره‌های «بیلی کوه» و محدوده پارک ملی گلستان می‌رسد.

این دیوار تاریخی با طول ۲۰۰ کیلومتر بعد از دیوار چین دومین دیوار بلند آسیا و سومین دیوار بلند جهان لقب گرفته و با توجه به اهمیت آن در تابستان سال ۱۳۷۸ با شماره «۲۳۴۵» به ثبت رسیده است.

مطالعات باستان‌شناسی که در دریای خزر انجام شده نشان می‌دهد بخشی از دیوار در زیر آب واقع شده و بخشی دیگر آن در منطقه بیابانی و کوهستانی قرار گرفته است. بر اساس همین مطالعات حتی تا ارتفاعات کوه‌های «پیشکمر» کلالة رگه‌هایی از این دیوار دیده شده است. وجود مناطق صنعتی، مسکونی و کشاورزی در کنار این دیوار تاریخی به نوعی موجب آسیب رساندن به این دیوار تاریخی می‌شود و این دیوار به طور دائم در معرض تخریب عوامل انسانی و طبیعی قرار دارد.

این اثر تاریخی که در دنیا بی‌نظیر است اکنون در حالی به کانون توجه فعالان گردشگری تبدیل شده که سال‌های طولانی مهجور مانده است.

متأسفانه به طور کامل آثار این دیوار از بُعد تاریخی شناسایی نشده اما با توجه به قدمت و عظمت آن باید با سرعت بیشتری مراحل شناسایی آن افزایش یابد تا فرآیند مرمت آن به پایان برسد و ثبت جهانی شود.

به گفته باستان‌شناسان حکومت ساسانیان با اقوام مهاجم بیابان‌گرد نواحی قوم جیهون و شرق آسیای میانه در شمال شرق دریای خزر درگیر بودند که برای مانع شدن از حمله آنها

این دیوار را ساختند البته در دوره‌های بعد و در طی ساهای بعدی مورد مرمت و بازسازی قرار گرفت و در حال حاضر برای مرمت و بازسازی دیوار تاریخی گرگان اقداماتی در حال انجام است تا به یک جاذبه گردشگری برای استان و کشور تبدیل شود.

قسمتی از این برنامه‌ها در خصوص مرمت، باستان‌شناسی و حفاظت و همچنین ایجاد زیرساخت گردشگری در گرگان است. همچنین برگزاری جشنواره‌هایی نظیر ترکمن‌ها و بلوچ‌ها و قوم‌های دیگر در مسیر دیوار تاریخی گرگان و به نمایش گذاشتن صنایع دستی اقوام مختلف و علاوه بر آن انجام فعالیت‌های فرهنگی و اجرای موسیقی بومی نیز در نظر گرفته شده است و می‌توان از پرورش اسب در گنبد کاووس و پرورش شتر در شرق گلستان در بخش گردشگری دیوار گرگان استفاده کرد.

فعالیت‌های باستان‌شناسی و اقدامات حفاظت فیزیکی نیز در حال انجام است، اما باید دیوار از خاک بیرون بیاید و بخش باستان‌شناسی آن تکمیل شود. ظرفیت دیوار تاریخی گرگان برای ایران و استان گلستان بسیار عظیم است و امکان ثبت جهانی را دارد اما باید فرآیند‌هایی مثل کاوش، حفاظت و معرفی و مرمت طی شود تا آماده ثبت جهانی شود.

برای باستان‌شناسان تشخیص این امر که قدمت دیوار دفاعی گرگان به چه زمانی بر می‌گردد امر مشکلی است زیرا نام مادها، هخامنشی‌ها، اشکانیان و ساسانیان در میان کتب کارشناسان به چشم می‌خورد اما شاید بتوان به طور مبهم تاریخ این دیوار دفاعی را بین سال‌های ۴۲۹ تا ۶۱۵ میلادی در نظر گرفت.

برخی دیگر از کارشناسان هم بر این باورند که دیوار گرگان و دیوار چین در یک زمان و برای مقابله با هجوم مهاجمانی از قبایل صحرانورد به نام هپتال‌ها از شمال ساخته شده است. سبک زندگی این قوم مهاجم به صورت ایلی بوده و هدف آنها زندگی در زمین‌های بهتر و حاصلخیزتر بود به همین دلیل مرزهای شمالی ایران را مورد تاخت و تاز قرار می‌دادند. باستان‌شناسان داخلی و بریتانیایی با نمونه برداری و آزمایش خاکسترها و زغال‌های بر جای مانده در کوره‌های آجرپزی در نزدیکی دیوار، قدمت آن را قرن پنجم و ششم میلادی نسبت داده‌اند. آجرهای سرخ‌رنگ این دیوار حکایت از قدمت آنها در دوره‌ی ساسانی دارد. با توجه به این مطالعات می‌توان نتیجه گرفت که پادشاهان ساسانی توسط این دیوار نفوذ به سرزمین ایران در فواصل کوهستان‌های قفقاز و خط ساحلی دریای مازندران را غیر ممکن کردند تا بتوانند با امپراتوری روم شرقی از یک سو و قوم هون (Hun) و دیگر اقوام شمالی از سوی دیگر مقابله کنند.

قلعه‌های پشت دیوار دفاعی گرگان

پشت دیوار دفاعی گرگان حدود ۳۶ قلعه با مساحت‌های ۵ تا ۲۰ هکتار کشف شده‌اند که در آن برای دفاع از این منطقه ساخته شده بود و دلیل آن هم ویژگی‌های دفاعی بوده است که این قلعه در معماری خودشان داشته‌اند. اما در نواحی شرقی که تپه‌ها و کوهستان

بیشتری به چشم می‌خورد قلعه‌ها مترآکم‌تر و فاصله‌های کمتری از یکدیگر قرار دارند. این قلعه‌ها به غیر از ارگ، حصار و بارو دارای خندق‌هایی با هدف آجرپزی هم بوده است. بزرگترین خندقی که در این منطقه کشف شده حدود ۳۳۰ هکتار وسعت داشته است. برج‌های نگهبانی دایره شکل متصل به دیوارهای قلعه نیز در فواصل منظم و در چهار گوشه آن قرار دارند و دارای جلوآمدگی به سمت بیرون قلعه هستند.

کوره‌های آجرپزی اطراف دیوار دفاعی گرگان

در ضلع جنوبی دیوار دفاعی گرگان، خندق‌هایی برای پذیرایی از کوره‌های آجرپزی با عمق دو متر در زمین‌های این منطقه ساخته شده است. ابعاد آنها در حدود ۸۰۶ تا ۸۰۵ متر بوده و در جهت شرق به غرب و یا شمال به جنوب و بر خلاف جهت وزش باد ساخته شده‌اند. در این خندق‌ها سکوهایی برای نگهداری خشت‌های تولید در ۱۱ ردیف با فاصله تقریبی ۱۰ تا ۱۵ سانتی متر از یکدیگر ساخته شده‌اند تا عبور جریان هوا و گرما و حرارت حاصل از مواد سوختی داخل کوره را ممکن سازند که در نتیجه آن آجرهایی که چیده شده روی هم در داخل چاله بهتر پخته می‌شوند.

اهمیت احیای دیوار دفاعی گرگان به‌عنوان یک اثر تاریخی بین‌المللی بارها در محافل مختلف مطرح شده است تا جایی که نماینده ولی فقیه در استان گلستان هم بارها و بارها در دیدار با مقامات کشوری و استانی از این دیوار به‌عنوان یک ظرفیت ملی در زمینه جذب گردشگر یاد کرده و معتقد است هر چه سریع‌تر باید اعتبار لازم برای احیای حداقل یک کیلومتر از آن فراهم شود. به‌عنوان نمونه مشابه این اثر، می‌توان دیوار چین را مثال زد. دیوار چین با برنامه‌ریزی مدیران این کشور به یکی از قطب‌های مهم درآمدزایی تبدیل شده و سالانه میلیون‌ها نفر برای بازدید از آن به چین سفر می‌کنند.

با نگاه به دیوار چین و نحوه درآمدزایی از این دیوار بزرگ می‌توان به این نکته پی برد که هزینه برای احیای شاخص‌ترین اثر تاریخی استان یا حتی کشور، سرمایه‌گذاری عظیم برای درآمدزایی است.

علی‌رغم همه تأکیداها، مشکلات فراوانی پیش روی احیاء و ثبت جهانی دومین دیوار طولانی دنیا در گلستان قرار دارد.

گلستان پیش‌ازاین تجربه ثبت اثر در میراث جهانی را داشته است و در سال ۹۱ برج گنبد به‌عنوان بلندترین برج آجری جهان در یونسکو ثبت شد؛ اتفاقی که بسیاری پس‌از آن انتظار داشتند شاهد تغییرات چشمگیر در حوزه گردشگری باشند، ولی این اتفاق رخ نداد. لذا کارشناسان می‌گویند با وضعیت مدیریت موجود و زیرساخت‌های فعلی، ثبت جهانی دیوار گرگان هم تأثیری در گردشگری ما نخواهد داشت.

گلستان نیازمند طرح جامع گردشگری است

مهدی سقایی، کارشناس گردشگری در رابطه با ظرفیت‌هایی که ثبت جهانی و احیای دیوار تاریخی گرگان می‌تواند در استان گلستان ایجاد کند، گفت: دیوار تاریخی به لحاظ گردشگری به‌تنهایی قابلیت عرضه ندارد، بفرض اگر دیوار دفاعی گرگان مانند دیوار چین ساخته‌شده هم بود بازهم قابلیت عرضه نداشت چراکه برای جذب گردشگر تنها نیاز به جاذبه گردشگری نداریم و عوامل زیادی در این زمینه دخیل هستند.

وی ادامه داد: وجود دیوار تاریخی گرگان و نامش شاید جذب‌کننده باشد اما برای اینکه این اثر تاریخی از جذابیت کافی برخوردار باشد نیازمند چند عنصر مختلف هستیم.

سقایی با اشاره به عناصر لازم برای جذب گردشگر در دیوار تاریخی گرگان گفت: زیرساخت‌ها در محل این دیوار باید به‌گونه‌ای فراهم شود که دسترسی به آن آسان باشد و علاوه بر دسترسی آسان باید خدمات لازم برای جذب گردشگر در نزدیکی این دیوار ارائه شود، به‌عنوان مثال در شعاع مشخصی از دیوار خدمات مهمان‌نوازی مانند اقامت، پذیرایی، تجارت و ... ارائه شود.

این کارشناس گردشگری گفت: عنصر دیگر این است که نهادها و سازمان‌هایی در کنار هم فعالیت و تلاش کنند دیوار تاریخی گرگان به‌عنوان جاذبه و محصول گردشگری قابلیت عرضه پیدا کند.

وی اظهار کرد: ما باید بدانیم و درک کنیم که دیوار گرگان هنوز به‌عنوان یک مسیر مشخص‌شده و به‌عنوان یک اثر تاریخی دارای جاذبه نیست چراکه تنها بخش‌هایی از دیوار بازسازی‌شده است.

سقایی بابیان اینکه مهم‌ترین گام در جذب گردشگر ایجاد عینیت است، افزود: ما باید به دیوار گرگان عینیت دهیم چراکه نمی‌توانیم گردشگر را به محل دیوار تاریخی ببریم و بگوییم در این مسیر زمانی دیوار گرگان وجود داشته است بلکه باید کاری کنیم این دیوار برای گردشگر

قابل لمس باشد.

وی با بیان اینکه این عینیت دادن باید توسط کارشناسان میراث فرهنگی بررسی شود، اظهار کرد: ثبت جهانی یک اثر گام بسیار مهمی برای ایجاد جذابیت در یک اثر میراث فرهنگی است اما ما برج قابوس را ثبت جهانی کرده‌ایم و باید از خود پرسیم آیا از زمانی که ثبت جهانی شده است توانسته‌ایم به اندازه‌ای که باید از گردشگر خارجی بهره‌مند شویم یا نه که متأسفانه پاسخش خیر است.

وی تصریح کرد: پس ثبت جهانی به‌تنهایی در جذب گردشگر تأثیری ندارد بلکه برنامه‌ریزی مبتنی بر آن است که می‌تواند سبب جذب گردشگر شود.

این کارشناس گردشگری با بیان اینکه اهمیت دیوار گرگان بر هیچ‌کس پوشیده نیست، گفت: ما در وهله نخست باید یک کلیات از برنامه گردشگری استان تعریف و در این کلیات دیوار دفاعی را به‌عنوان یک جاذبه مناسب مطرح کنیم و تا زمانی که کلیات گردشگری استان شکل نگیرد نمی‌توانیم تک‌تک جاذبه‌های استان را معرفی کنیم.

لزوم به‌روزرسانی برنامه احیای دیوار دفاعی گرگان

همان‌طور که تأکید شد، دیوار گرگان نه‌تنها شناخته‌شده نیست، بلکه به دلیل دفن شدن در زمین شرایط بازدید گردشگران را هم ندارد. باین‌حال به همت میراث فرهنگی گلستان فعالیت‌هایی در راستای احیاء و اکتشاف بخش‌های مختلف دیوار گرگان انجام شده است.

«حمید عمرانی» مدیر پروژه دیوار تاریخی گرگان است. وی ر این مورد اظهار کرد: طی سال‌های ۸۳ و ۸۴ یک برنامه با چشم‌انداز ۲۰ ساله برای دیوار گرگان آماده‌شده است که نیازمند مطالعات بیشتر و تغییر بوده و باید به‌روزرسانی شود.

وی افزود: اگر قرار باشد اتفاقی در زمینه احیای این دیوار رخ دهد باید ابتدا کاوش گسترده‌ای بر روی آن انجام شود، به‌عنوان‌مثال این دیوار ۳۶ قلعه داشته که باید حفاری آن‌ها انجام شود و بعد از کاوش و تحقیقات لازم برای احیای دیوار برنامه‌ریزی کنیم.

وی با بیان اینکه روند ثبت جهانی این اثر در تهران و دفتر پایگاه میراث جهانی در حال پیگیری است، اظهار کرد: اطلاعات اولیه و فهرستی از کارهایی که تا این زمان بر روی دیوار انجام‌شده است را به دفتر ثبت جهانی در تهران ارسال کرده‌ایم.

عمرانی اظهار کرد: دیوار تاریخی گرگان کل پهنه استان گلستان و بخشی از استان‌های هم‌جوار را در برمی‌گیرد و بررسی‌ها نشان می‌دهد این پهنه گسترده باید به سمت دیوار قفقاز در آذربایجان و در کشورهای هم‌جوار گرجستان و... کشیده شود.

وی ادامه داد: هیئت باستان‌شناسی که در گلستان کار می‌کرد در گرجستان هم به کاوش و بررسی مشغول بود و مشخص شد قلعه‌های موجود در کشورهای ارمنستان، گرجستان و حتی قلعه ورامین در تهران زنجیره‌ای از پروژه ساسانیان در نواحی شمالی ایران بوده و حالا باید با حفاری و اکتشاف این زنجیره به هم متصل شوند.

عمرانی با بیان اینکه در بحث دیوار تاریخی گرگان هنوز به شرایط ایده آل و مطلوب که تمام حوزه‌های آن را در برگیرد، نرسیده‌ایم، اظهار کرد: دیوار تاریخی گرگان دارای ۳۶ قلعه نظامی بوده است و تا زمانی که این قلعه‌ها حفاری، معرفی و اولویت‌بندی نشود ما نمی‌توانیم به راحتی برای احیای آن طرح دهیم.

وی گفت: زمانی که اکتشافات کامل شود نوشتن طرح آن برای احیا مدت‌زمان کمی لازم دارد چراکه بخش اعظم مسیر طی شده و مسیر را می‌شناسیم و فقط باید روی کاغذ چیده شود که کار سختی نیست.

مدیر پروژه دیوار تاریخی گرگان اظهار کرد: برای احیای دیوار تاریخی گرگان نیازمند برنامه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت هستیم تا به شکل مرحله‌به‌مرحله جلو رفته و در این مراحل حریم دیوار گرگان را مصوب و طرح مدیریت و چشم‌انداز دیوار گرگان را کامل کنیم. عمرانی بزرگ‌ترین چالش پیش روی دیوار تاریخی گرگان را بحث تأمین اعتبار عنوان کرد و گفت: با استفاده از تجهیزات ژئوفیزیک می‌توان روند حفاری‌ها را تسریع کرد اما بحث مالی ما را در این زمینه به چالش می‌کشد.

وی اظهار کرد: برای احیای دیوار گرگان نیازمند پلن مدیریتی هستیم تا در صورت لزوم اگر روستایی نیاز به جابه‌جایی دارد جا به جا شود، حتی در بحث راه آهن گرگان به مشهد این راه آهن در چند نقطه این دیوار را قطع می‌کند که نیازمند بررسی است.

وی در رابطه با برنامه‌های اجرا شده در مسیر معرفی این دیوار به‌عنوان جاذبه گردشگری اظهار کرد: اکثر مردم گرگان اسم این دیوار تاریخی را شنیده‌اند و زمانی که برای بازدید می‌آیند و زمین صافی را می‌بینند که چندین آجر در آن وجود دارد تعجب می‌کنند. تصویری که مردم از دیوار گرگان دارند تصویری شبیه به دیوار چین بوده است اما از دید دوستداران میراث فرهنگی همان تکه آجرها هم مهم است اما از دید عامه مردم چیز بی‌ارزشی است. عمرانی گفت: دیوار چون وجود خارجی ندارد و بخش اعظم آن زیر خاک دفن شده روند جذب گردشگر را سخت کرده است، اما ما تلاش کرده‌ایم از طریق رسانه‌ها و تهیه برنامه‌های مستند و مصاحبه‌ها این دیوار و اهمیت آن را به مردم معرفی کنیم و در همین راستا تاکنون چندین مستند دو زبانه تهیه شده است.

وی افزود: تعدادی از شبکه‌های خارجی تمایل داشتند برای تهیه مستند اقدام کنند اما با توجه به شرایطی که داشتیم اجازه چنین کاری ندادیم.

عمرانی اظهار کرد: قرار بر این شده تا با تعدادی از کارگردانان خوب کشور مذاکراتی انجام و سناریوی خوبی در رابطه با دیوار گرگان نوشته شود تا با تهیه این فیلم‌ها و پخش آن در شبکه‌های داخلی و خارجی روی فرآیند ثبت جهانی آن تأثیر بگذاریم.

وی در پایان گفت: در سال جاری بحث تصویب ۶ میلیارد تومان اعتبار برای کاوش‌های باستان‌شناسی دیوار تاریخی مطرح شده است که امیدواریم امسال محقق شود.